

1. Ο όρμος της Κάτω Ζάκρου: στο κέντρο, ο αρχαιολογικός χώρος, αριστερά, το φαράγγι των Νεκρών.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΝΟΣ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ

Η έρευνα επιφανείας στην περιοχή του μινωικού ανακτόρου Ζάκρου Σητείας

Το ανάκτορο Ζάκρου, το τέταρτο μινωικό ανάκτορο της Κρήτης, αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφικές έρευνες του καθηγητή Νίκου Πλάτωνα στις δεκαετίες '60 - '80.

Αν και το ίδιο το ανακτορικό συγκρότημα είναι το μικρότερο από τα ήδη ανασκαμμένα, της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλίων, η μεγάλη προσφορά του στην επιστημονική έρευνα οφείλεται τόσο στην καλή του διατήρηση όσο και στην εκτεταμένη αποκάλυψη της πόλης που το περιέβαλλε. Η μεγάλη κλίμακα της ανασκαφής, που πρόκειται σύντομα να δημοσιευθεί από τον Λευτέρη Πλάτωνα, έδωσε αφ' ενός μια εμπειριστατωμένη και κατά το δυνατόν πλήρη εικόνα της ζωής και της λειτουργίας του ανακτόρου, των σχέσεών του με την ανακτορική πόλη και των εμπορικών συναλλαγών του με άλλα κέντρα εντός και εκτός της Κρήτης, και αφ' ετέρου σειρά σοβαρών ενδείξεων που αφορούν στην αγροτική οικονομία του ανακτορικού κέντρου και στις συναφείς του σχέσεις με την ευρύτερη περιοχή, στην οποία γεωγραφικά και πολιτιστικά εντάσσεται.

Η περιοχή αυτή, παρ' ότι από νωρίς κήνησε το ενδιαφέρον των γεωγράφων-περιηγητών, όπως ο Thommas Spratt, αλλά και των πρωτοπόρων ερευνητών της κρητικής αρχαιολογίας Lucio Mariani, Federigo Halbherr και αυτού του ίδιου του Arthur Evans, δεν είχε, μέχρι πρόσφατα, ερευνηθεί συστηματικά² από την άποψη της συνολικής έρευνας πεδίου.

Ο ανασκαφέας του ανακτόρου ενήργησε σειρά σωστικών ή διερευνητικών ανασκαφών στην περιοχή (κυρίως τάφων), και άλλοι αρχαιολόγοι³ συμπλήρωσαν την εικόνα ανασκάπτοντας μια έπαυλη, ιερά κορυφής ή μικρή αγροτική εγκατάσταση.

Παρ' όλες τις μεγάλης ή μικρότερης κλίμακας ανασκαφές, η διερεύνηση της ευρύτερης ζώνης του ανακτορικού κέντρου συνεχίζει να είναι αποσπασματική και τα ευρήματα από μόνα τους, όσο σπουδαία κι αν είναι, δεν αρκούν για να ανασυγκροτήσουν την πλήρη εικόνα κατοίκησης της περιοχής, στις επάλληλες ιστορικές περιόδους.

Στέλλα Χρυσουλάκη, Λεωνίδας Βοκοτόπουλος

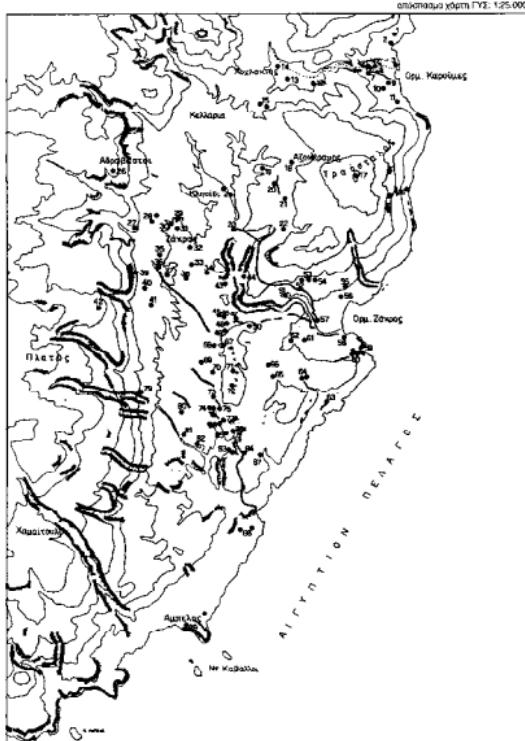
Αρχαιολόγοι

Το παρόν υπόμνημα' παρουσιάζει μέρος των αποτελεσμάτων ενός συμπτερού ερευνητικού προγράμματος, που έκινθη το 1984 υπό τη διεύθυνση του Γάρντιν Τζεδάκι, με τη συμμετοχή της Γάννας Βενιέρη, αρχαιολόγου, και της Μαρίας Αγιούπη, αρχαιολόγου-ερμηνόλογου.

Στόχος του, ο εντοπισμός και η μελέτη των χρεώσαντων επικοινωνίων της πρωτοπορικής Κορήθης και του ρόλου που αυτές έπαιξαν στη πλάτιση της οργάνωσης και της ζώνης του μινιαρού κόδουμα.
Πολύ σύντομα, και για λόγους κυρίως μεθοδολογικούς, το γεωγραφικό πεδίο δια της έρευνας οριοθετήθηκε σε ειρηνοχήπολιδο στο νοτιοανατολικό άκρο του νησιού, με επίκεντρα το ανάκτορο Ζάκρου και τη λιμενική πόλη του Παλαιάκαστρου. Κατά συνέπεια, η πρώτη φάση της έρευνας πεδίου επικεντρώθηκε στη στενή και την ευρύτερη ζώνη επιφρόνης του ανακτορικού κέντρου, και τα αποτελέσματα της εκτείνεταν συνοπτικά εδώ, για πρώτη φορά. Αν και ιως κύριο ερευνητικό μετρό μέχει τεθεί ή διερεύνητο μέσω του οδικού συστήματος και των κτι-

σμάτων που το εξηγητεύουσαν (σταθμοί, φυλάκια), ήταν ένι ορχήσης συφές όπι λι μελέτη των δικτύων επικοινωνίας απαιτούσε ταυτόχρονα τη συγκρότηση της εικόνας οργάνωσης του χώρου, του συστήματος κατοίκησης ανά περιοχή και ανά εποχή, και συνολικά την κατανόηση της στάσης που οι ανθρώποι θηράνται στο περιβάλλον τους δηλαδή, επιλογή θέσης κατοίκησης, εκμετάλλευση φυσικών γεωπονιών, άμυνα και προστασία εγκαταστάσεων, επικοινωνιών, και άλλα. Η υπό μελέτη περιοχή σχηματίζει τρίγυρο, που ορίζεται από δυτικά από την απόλητη του συμπαγών σύγκου των Σητειακών βουνών, ενώ από ανατολικά και νοτιοανατολικά βρέχεται από το Λιγυστικό πέλαγος. Οι απότομες αυτές ακτές σχηματίζουν κατά διαστήματα μικρούς όρμους. Ως βέρανος ακρό της περιοχής ορίστηκαν οι υπώρειες του Τραβάστακο και η

μικρή κοιλάδα των Χογλακίων.
Ο Τραστόλος καθώς και οι
όγκοι Σελενιάρχης και Βουνάρι,
στα νότια του όρμου της Κάτω
Ζάκρου, αποκλίουν τη λοφώδη
ενδοχώρα από τη θάλασσα, αφή-
νοντας ως μόνες δυνατότητες

επικοινωνίας τις φυσικές διόδους που σχηματίζουν μεγάλα και μικρά φαράγγια.

Η κατηγορίωσή της των ευρημάτων και των θέσεων έντινα χρονοδότηση τους αφ' ενός και τη γεωγραφική τους θέση αφ' επέρρου. Για τα ευρήματα των μικνών χρόνων που είναι και τα περισσότερα - η παρούσα στοιχεία στην κατανομή τους στο χώρο. Γίνεται δηλαδή με βάση μικρότερες γεωγραφικές υπενόπτης, έτσι ώστε να δίνεται μια πιο συγκεκριμένη εικόνα κατοικίας και χρήσης. Βέβαια, η επάλληλη περιοχή των ίδιων κηπρίων στις διαδοχικές ιστορικές περιόδους θέτει ένα σοβαρό πρόβλημα στη χρονολογική τους κατηγορίωσή πάντα. Γι' αυτό ως γενικός κανόνας ακολουθήθηκε η ένταξη του ευρήματος στη χρονική φάση που ήταν κατασκευαστός, ή το σκεπτικό

ότι η απόφαση για τη θεμελίωσή του δηλώνει και τόν κύριο-πρωταρχικό ρόλο/χρήση του κτίσματος καθώς και την πρωτεύουσα σχέση του με το φυσικό τοπίο.

I. Υπονεολιθική - Πρωτομινωική περίοδος

1. Χαρακτηριστικά έχην της περιόδου είναι ένας ικανός αμβιένος τάφουν σε οπτήματη ή βραχοσκεπές, που βρίσκονται σε απροστέλαστα σημεία στη σύνθετη των φυσικών γεωγραφικών -ώπις το φαράγγι των Νέκρων Ζάκρου- και στις απότομες βραχώδεις ακτές. Ολόκληρη η παρακάτω ζώνη, από τη Αγιελού άως το Παλαιάκερα, διαθέτει μικρά ταφικά στοιχία στους ψηλότερους επικραμμένους βράχους, παραδείγμα για τα οποία από τα Μάρολα διασώζονται στο τόπο από την Καταστροφή.

2. Περιοχή Κάτω Ζάκρου: ο μινωικός δρόμος που συνδέει τον όρμο με την ενδοχώρα.

από τις Κυκλαδίσ.

2. Οι αντίστροφοι οικισμοί καταλαμβάνουν συνήθως την ισοπέδωμένη κορυφή απότομου και αποιονωμένου στο χώρο εξάρματος.

Οργανωμένες εγκαταστάσεις της πρώμης αυτής περιόδου έχουμε και στους ευρύχωρους προθαλάμους μεγάλων σπηλαίων, από τις οποίες η μάνη ανεσκαμένη βρίσκεται στη θέση Πελεκητά της παράκτιας ζώνης. Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: 4, 16, 80, 82.

Η μεγάλη κλίμακα του χάρτη δεν μας επέτρεψε να σημειώσουμε τις θέσεις των ταφικών σπηλαίων.

II. Μινωική εποχή: παλαιο-ανακτορική, νεοανακτορική και μετανακτορική περίοδοι

II. 1. Περιοχή: Όρμος Ζάκρου (ή Κάτω Ζάκρου).

Γεωμορφολογία: Μικρή παράκτια κοιλάδα, στην οποία εκβάλει ο σπουδαιότερος χειμάρρος της

περιοχής μέσα από το λεγόμενο φαράγγι των Νεκρών. Από βορρά και από νότο την κοιλάδα ορισθεόντων οι απότομοι ορεινοί όγκοι του Τραοστάλου και του Σελενιάρη. Στην παράκτια ζώνη σχηματίζεται λιμάνι, που ίσως να ήταν «αιφιδύμο» στην αρχαιότητα.

Σημειωνή χρήση: Οικισμός (μετόχια) Αγίου Αντωνίου, καλλιέργεια, κτηνοτροφία, αλιεία, τουρισμός.

Ευρήματα: Πέραν του ανακτόρου και της ανακτορικής πόλης, στη γύρω πεδινή ζώνη αλλά και στις πλαγιές εντοπίσθηκαν διάπαρτα κτήρια, συγκέντρωση οστράκων κατά τόπους καθώς και τάφοι.

Τα φυλάκια χτίστηκαν στις εξόδους των φαραγγών αλλά και στην είσοδο μικρών απότομων όρμων. Αρκετά λατομεία ανοιχθήκαν στις ασβεστολιθικές παρείες.

Εντοπίσθηκαν απομονωμένα σύνολα κατασκευών διαφορετικού χαρακτήρα, όπως π.χ. στη θέση Μαύρο Αυλάκι, όπου σε μικρή απόσταση και συνδεδεμένα μεταξύ τους βρέθηκαν ταφικό σπήλαιο, φυλάκιο, περιβόλοι, κιτσό

φράγμα, λατομεία.

Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: από 52 έως και 61.

II.2. Περιοχή: Τραόσταλος. Γεωμορφολογία: Συμπαγής ορεινός όγκος με ψηλούς και απότομους κρημνούς στην παράκτια ζώνη.

α. Βόρειες υπώρειες: Εδώ βρίσκεται ο ακατοίκητος σήμερα όρμος Καρουμάνι (Καρύμαι στην αρχαιότητα), όπου εκβάλλει ο χειμαρρός Σεδαμίνος από βατό φαράγγι, το οποίο ενώπιον την ακτή με την ενδοχώρα της κοιλάδας των Χοχλακίων.

β. Δυτικές υπώρειες: πρόκειται για λοφώδη ζώνη με λιόφιτα.

γ. Νότιες υπώρειες: σχηματίστηκαν οι όρμοι της Ζάρου και το φαράγγι των Νεκρών.

Σημειωνή χρήση: Προς τα δυτικά / βορειοδυτικά αναπτύχθηκαν τα χωριά Ασκέρμας και Χοχλακίες, στα οποία ανήκουν και οι καλλιέργειες.

Ο ορεινός όγκος του Τραοστάλου (υψόμ. 515 μ.), διαβρωμένος και γυμνός από χώμα, χρησιμεύει για κτηνοτροφία και κυνήγι.

Ευρήματα:

II. 2. 1. Τραόσταλος: Ο Κωστής Δαβάρας ανέσκαψε ιερό Κο-

3. Όρμος Καρουμών: στο κέντρο το κτήριο (αριθμός 7) που χτίστηκε ως φυλάκιο στα μινωικά χρόνια και χρησιμεύει ως ιερό στην αρχαϊκή περίοδο.

μυρής στον Τραδόσταλο, ανάλογο με τα ιερά των απέναντι επιβλητικών κορυφών του Βίγλου Ζάκρου και του Εντειχτή.

Στην παράκτια ζώνη ανοιχθητή είναι από τα σημαντικότερα λατομεία πιωρολίθου, που τροφοδότησαν την κατασκευή του ανατολικού τμήματος της Ζάκρου.

Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: 16, 17.

II. 2. Καρούμες: Στον όρμο σημειώνεται έντονη και διαχρονική κατοικηση από τα υπονεολιθικά χρόνια ώς τη ρωμαϊκή περίοδο. Στους μινωικούς ανακτορικούς χρόνους (MMII - YMII) αναπτύσσεται ένα οργανωμένο σύστημα φυλακών, περιβόλων, δρόμων και λατομείου, παρόμοιο με αυτό που συναντάται στην ακτή Μαιρούμιουρι, στα βόρεια του όρμου Καρουμών.

Εντοπίστηκε ένα σπηλαιώδες χάσμα του εδάφους, που χροιμευει διαχρονικά ως τόπος κατοικησης και σε περιπτώσεις, λατρείας. Άλλη ίχνη διαχρονικής κατοικησης σημειώθηκαν και στη θέση Σπηλιάρα. Σημαντικός παράκτιος οικισμός της YMIII περίοδου αναπτύσσεται στον βραχίονα Λυγαρά.

Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: 1 έως 3, 5 έως 11.

II. 3. Χοχλακίες: Πρόκειται για κλειστή κοιλάδα που επικοινωνεί με τη θάλασσα μέσω του φαραγγίου του Σεδάμνου. Διάσπαρτα ίχνη κατοικησης εμφανίζονται σε όλη τη μικρή λεκάνη, ενώ στο κέντρο της, στη θέση Αμπελοχώρα, θα δεσπόζει μεγάλο κτήριο φυευδοίσσδομη τοιχοποιίας.

Ένας μινωικός οικισμός καταλαμβάνει την κορυφή και τις πλαγιές του εξάρματος Βασιλάνη Κεφάλι. Τέλος, εντοπίστηκε φυλάκιο με περιβόλο και κοντινό του λατομείο ασβεστολίθου.

Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: από 12 έως 15.

II. 4. Δυτικές υπώρειες Τραστάλου: Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκε σύστημα τεσσάρων φυλακίων και περιβόλων, όπως και μια έπαυλη στον Αζοκέραμο. Ένα άλλο μεγαλιθικό κτήριο σώζεται σε καλή κατάσταση στη θέση Ταβέρνες.

Σύνδεση με το ανάκτορο: Από την περιοχή Κάτω Ζάκρου και οδεύοντας παράλληλα με το φαράγγι των Νεκρών, κατασκευάστηκε χτιστός δρόμος με τη ση-

μερινή ονομασία Σκάλα του Αγίου Αντωνίου. Εξυπηρετεί τα μεμονωμένα κτίσματα - φυλάκια.

Εντοπίστηκε σε συνεχή χάραξη ώς την περιοχή του Αζοκέραμου. Πιθανόν να πρόκειται για μια μοναδική σύνδεση, εφ' όσον η υπόλοιπη απόκρημνη περιοχή δεν προσέρχεται ενδείξεις χαράξεων.

Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: από 18 έως 24.

II. 3. Περιοχή: Πάνω Ζάκρος.

Γεωμορφολογία: Οι μεγάλοι ορεινοί όγκοι, που ορίζουν από δυτικά την περιοχή, διαθέτουν σημαντικό αριθμό πηγών. Η μεγαλύτερη από αυτές αναβύλει κοντά στο χωριό Πάνω Ζάκρος, που αναπτύχθηκε γύρω από τους εκεί νερόμυλους.

Σημερινή χρήση: Οι εκτεταμένες καλλιέργειες στην αρδευόμενη εύφορη κοιλάδα αντίκουν στο χωριό της Πάνω Ζάκρου, το μεγαλύτερο της περιοχής.

Ευρήματα: Πέραν της ανεσκαμμένης επαύλεως στη θέση Κούκου Κεφάλη και των τόπων λατρείας στην περιοχή Ανθρωπόλιθοι, εντοπίσθηκαν διάσπαρτα μεμονωμένα κτήρια, πέντε από τα οποία διαθέτουν μεγαλιθική τοιχοποιία ικανά σωζόμενη. Παράλ-

ληλα, σημειώθηκαν περιοχές με συγκέντρωση οστάρκων στην επιφάνεια της γης και σκόρπια ίχνη κατοίκησης.

Τέλος, ένα σύστημα φυλακιών θεμελιώθηκε στα νευραλγικά σημεία των προσβάσεων προς τον όρμο.

Σύνδεση με το ανάκτορο: Η άμεση, φυσική σύνδεση της κοιλάδας Πάνω Ζάκρου με τον όρμο Κάτω Ζάκρου επιτυγχάνεται μέσω του βατού φαραγγιού των Νεκρών, ενώ ένας χτιστός δρόμος, που οδεύει παράλληλα με τη νοτιοδυτική όχθη του φαραγγιού, ακολουθεί πιθανότατα την μινωική χάραξη. Πιθανή ύπαρξη χτιστού αρδευτικού συστήματος μέσα στο φαράγγι.

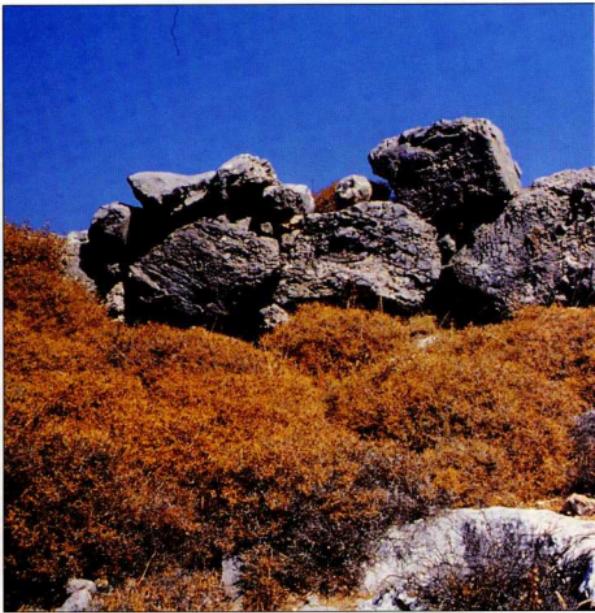
Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: από 28 έως 31, από 35 έως 37, από 39 έως 41, 43, από 45 έως 49, 67, 68.

II. 4. Περιοχή: Ξηροκαμπιά.

Γεωμορφολογία: Η επιμήκης λοφώδης λουρίδα γης, προς νότο της Πάνω Ζάκρου, ορίζεται από δυτικά από την οροσειρά του Βίγλου, και από ανατολικά, από τα υψώματα Σελενιάτη και Βουνάρι. Την περιοχή διασχίζουν ρέματα που εκβάλλουν προς νότο, στο φαράγγι του Ξηροκάμπου.

Σημερινή χρήση: Τα σχετικά πρόσφατα αρδευτικά έργα (1958) μετέτρεψαν την άνυδρη ζώνη σε εύφορη καλλιεργήσιμη γη. Ανάμεσα στα λιόφυτα χτίστηκαν μικρά μετόχια.

Ευρήματα: Εντοπίστηκε μέσα στους ελαιώνες της θέσης Μελέφα ένα μεγάλο κτήριο φευδοδούμητος τοιχοποιίας, ενώ κατά μήκος των υπωρειών του υψώματος Βουνάρι σημειώθηκε σύστημα τριών φυλακιών, περιβόλων και βιγλών. Λειψανά δρόμου δηλώνουν την άμεση σύνδεση των φυλακιών με το μικρό Ιερό Κορυφής στη θέση Σφάκια. Κοντά στα στόμια των φαραγγιών που οδηγούν στην παραλιακή ζώνη της Αμπέλου-Ξηροκάμπου, βρέθηκε άλλη σειρά φυλακιών, το σημαντικότερό των οποίων, στη θέση Χοιρόμαντρες, έχει ήδη ανασκαφεί από το Πρόγραμμα. Η εξαιρετική πυκνότητα του αμυντικού συστήματος δηλώνει τη σημασία της νευραλγικής αυτής περιοχής, που αποτελεί και τη φυσική πρόσβαση από την Άμπελο προς τη Ζάκρο διά μέσου των φαραγγιών της ενδοχώ-

5. Περιοχή Τραστάλου. Κτήριο (αριθμός 21) στη θέση Πολλά Κλαδιά. Λεπτομέρεια μεγαλιθικής τοιχοποιίας.

ρας. Άλλες ενδείξεις κατοίκησης εντοπίσθηκαν στην υπέρεια της οροσειράς του Βίγλου, στη θέση Άγιος Γεώργιος Αδραμυθίας.

Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: 69, 70, από 73 έως 79, 81, από 83 έως 87.

II. 5. Περιοχή: Αμπελος/Ξηρόκαμπος.

Γεωμορφολογία: Πρόκειται για εξαιρετικά επιμήκη παραλιακή ζώνη, όπου καταλήγουν, μέσα από βαθιά φαράγγια, οι χειμαρροί της Ξηροκάμπου.

Σημερινή χρήση: Οι περιορισμένες καλλιεργείες (λιόφυτα, θερμοκήπια) ανήκουν στον υπό ανάπτυξη οικισμό Ξηροκάμπου. Άλλες δραστηριότητες είναι η αλιεία και ο αναπτυσσόμενος τουρισμός.

Ευρήματα: Στο βόρειο μιχό της ζώνης, οι θίνες και οι πλούσιοι αμμόλοφοι της θέσης Κατσουνάκι καλύπτουν έναν εντεταμένο μινωικό οικισμό και το κοντινό του φυλάκιο. Ιερό Κορυφής εντοπίσθηκε στο ύψωμα Τράχηλας, στη χεραόντση του οποίου ανοιχθήκαν τάφοι, λατομείο και δρόμος.

4. Δαιδαλικό σανιδόμορφο ειδώλιο αρχαϊκών χρόνων από τον αποθέπτη του κηπού 7, στη Καρούμες.

Άλλος συλημένος τάφος εντοπίσθηκε στο ψηλότερο σημείο του ακρωτηρίου Άμπατο.

Ο μινωικός δρόμος που συνδέει το Κατσουνάκι με τη λοφώδη ενδοχώρα της Ξηροκαμπιάς παρακολουθήθηκε ώς το φυλάκιο στη θέση Χοιρόμαντρες.

Αὗξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: 88, 89.

II. 6. Περιοχή: Σελεντάρπες;

Γεωμορφολογία: Η περιοχή νότια του όρμου Ζάκρου χαρακτηρίζεται από απότομους δύκους, ανάμεσα στους οποίους σχηματίζονται μικρά πλατώματα. Σε όλη την περιοχή την παράκτια ζώνη, μεταξύ του όρμου Ζάκρου και του μαχού στη θέση Κατσουνάκι, οι ορεινοί αυτοί δύκοι δημιουργούν απότομους γκρεμούς με ελάχιστες δυνατότητες προσαράγματος ή συνεχούς χερσαίας επικοινωνίας.

Σημερινή χρήση: Μέχρι πρόσφατα μόνο κτηνοτροφία.

Ευρήματα: Ιχνη κατοίκησης σημειωθηκαν διάσπαρτα στα πλατάματα. Αντίθετα, στη θέση Αμπέλες, βρέθηκαν συγκεντρωμένοι μεγαλιθικοί κτήρια, λατομείο και δρόμος.

Τέλος, κατεστραμμένα κτήριο και ίχνη δρόμου διακρίνονται στον ορμισκό λιδόρυμακο.

Αὗξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: 50, 71, 72, από 63 έως 66.

III. Σκοτεινοί αιώνες

Η ανασφάλεια που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή έχει ως συνέ-

πεια την επιλογή απομονωμένων και απόκρημνων περιοχών για κατοίκηση.

Στους δύο οικισμούς, που φέρουν τα χαρακτηριστικά τοπωνύμια Μεγάλος Κάστελλας και Κάστελλας των Λευκών, προστίθεται ένας τρίτος, στο απροστέλαστο μικρό οροπέδιο των Καματερών.

Και οι τρεις βρίσκονται στη ζώνη του φαραγγιού των Νεκρών, επιδιώκοντας ίσως τη μέγιστη δυνατή ασφάλεια και απομόνωση, σε συνδυασμό με τη θέα προς τη θάλασσα της Ζάκρου και την άμεση πρόσβαση προς περιοχές κατάλληλες για καλλιέργεια και βοσκή.

Χαρακτηριστικές είναι οι κλιμακωτές κρυφές προσβάσεις, οι ακροπόλεις που μοιάζουν με αετοφωλιές (Λευκά) και η επαναχρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών λειψάνων της μινωικής περιόδου (Καματερά).

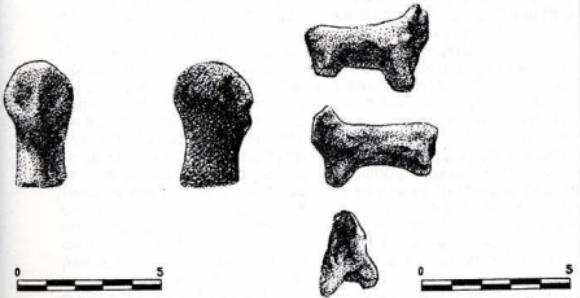
Αὗξοντες αριθμοί θέσεων στον χάρτη: 44, 51, 62.

IV. Ιστορικοί χρόνοι

Τα λίγα ευρήματα στα στρώματα επιφανείας της ανασκαφής του ανακτόρου Ζάκρου δε στοιχειοθετούν εγκατάσταση των χρόνων αυτών στον όρμο. Τα μέχρι σημεριά αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι η κατοίκηση κατά τους ιστορικούς χρόνους μεταφέρθηκε κατά κύριο λόγο στον Ξηρόκαμπο, στην Πάνω Ζάκρο και στις Καρούμες.

IV. 1. Ξηρόκαμπος: Η ελληνιστική πόλη της Αμπέλου αναπτύχθηκε στο ύψωμα Φαρμακοκέφαλο, που προστατεύθηκε με τείχος. Κοντά της, εκτός από το λατομείο, διακρίνεται στην ακτή ένα οργανωμένο σύστημα αλικών⁶. Δεύτερη οικιστική συγκέντρωση εντοπίσθηκε στο ύψωμα Αντιστέρνα, ενώ μια τρίτη ανακατέλαβε το χώρο μινωικού οικισμού στη θέση Κατσουνάκι.

IV. 2. Πάνω Ζάκρος: Στην εύφορη περιοχή γύρω από το σημειωνό χωριό εντοπίσθηκαν τρία νέα σημεία κατοίκησης γεωμετρικών καθών και ρωμαϊκών χρόνων, ενώ επαναχρησιμοποιούνταν τα ποι ευρύχωρα από τα μινωικά κτίσματα της κοιλάδας.
IV. 3. Καρούμες: Τα κτίσματα του αμυντικού συστήματος των μινωι-

6. Περιοχή Ξηροκαμπιάς, Ιερό Κορυφής Σφάκας. Πήλινη κεφαλή ανδρικού ειδώλου.

7. Περιοχή Ξηροκαμπιάς, Ιερό Κορυφής Σφάκας. Πήλινο ζώδιο ταύρου.

ικών χρόνων ανακαταλαμβάνονται καθ' όλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, με χρήσεις που διαφοροποιούνται ανά εποχή, από τόπο λατρείας των αρχαϊκών χρόνων σε εγκατάσταση αλιέων των ελληνιστικών χρόνων και πιθανώς ναυτικό σταθμό στη ρωμαϊκή περίοδο.

Η κατοίκηση στον όρμο Καρούμερ, κατά τους ιστορικούς χρόνους θα πρέπει να συνεχείταστε με τα αντίστοιχα κέντρα που ανθίζουν στο Παλαικαστρό (αρχαία Δίκτα ή Δραγμός) και στην Ερμούπολη (Τανος).

Αύξοντες αριθμοί θέσεων στο χάρτη: 5, 27, από 32 έως 34, 88, 89.

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η τελική μελέτη των ευρημάτων αυτών, τα οποία αυξάνουν κατά πολύ τον αριθμό των ήδη γνωστών θέσεων, θα συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας της περιοχής, τουλάχιστον κατά την εποχή του χαλκού, και ιδιαιτέρα κατά τις ανακτορικές περιόδους. Μία εμπεριστατωμένη χωροτακτική ανάλυση, σε σύνδυσμό με τη συγκριτική μελέτη της κεραμικής –προέλευση, εργαστήρια, ρυθμοί –, θα μπορούσε να δώσει χρονισμά στοιχεία για την οργάνωση και χρήση της περιοχής που βρίσκεται στην άμεση περιφορή του ανακτορικού κέντρου της Ζάκρου και ίσως και να καθορίσει τον τύπο ή το βαθμό εξάρτησής της από το κέντρο.

Τα μένιστα συμβάλλουν στα παραπάνω η μελέτη των επικινδυνών, που εντάσσονται στα ίδια χρονολογικά πλαίσια με τα οικιστικά σύνολα. Η χάραξη και η ποιότητα του οδικού δικτύου, καθώς και ο ρόλος και η λειτουργία του, πολλά μπορούν να μαρτυρήσουν για τη συλλογική οργάνωση μιας κοινωνίας.

Τέλος, πλήρεις και συγκριτικές μελέτες της κατοίκησης στις επάλλιες ιστορικές περιόδους, καθώς και ο προσδιορισμός των αλλαγών του ανθρώπινους περιβάλλοντος και της μεταποτίσης του κέντρου βάρους ως προς την επιλογή της θέσης και την εκμετάλλευση του φυσικού τοπίου, θα μπορούσαν να διδημόσουν στην κατανόηση των ριζικών διαφοροποιήσεων που παρουσιάζονται από τη μια εποχή στην άλλη, οι οποίες υπόκεινται

8. Περιοχή Ξηροκαμπιάς, θέση Χοιρόμαντρες. Διάνοιξη δρόμου, Απρίλιος 1993.

στην εκάστοτε διαμόρφωση νέων συνθηκών ζωής για την Κρήτη και γενικότερα για το Αιγαίο.

Η αεία της περιοχής που το πρόγραμμα των «Μινωικών Δρόμων» επέλεξε ως περιοχή-πιλότο δεν περιορίζεται μόνο στην πληθώρα και την ποικιλία των αρχαιολογικών καταλογών. Τα στοιχεία αυτά βρέθηκαν τα περισσότερες φορές σε άριστο βαθμό διατήρησης –αν τα συγκρινεί κανείς με τη συχνά άθλια εικόνα που παρουσιάζουν σε άλλες περιοχές του νησιού. Η περιορισμένη κατοίκηση, από το Μεσαιωνικό ώς στημέρα, η απουσία εντατικής καλλιέργειας με μηχανικά μέσα καθώς και η, μέχρι πρόσφατα, άναρχη τουριστική αναπτυξή είναι οι τρεις κύριοι λόγοι που συνέτειναν στη διατήρηση του φυσικού τοπίου και κατά συνέπεια στη διατήρηση της ιστορίας του.

Παράλληλα, η κατοχή μεγάλων κτημάτων από τη Μονή της Παναγίας Ακρωτηριανής (Τοπλού) επέτρεψε την αγορά μεγάλων

εκάστεων γης για τουριστικές επιχειρήσεις, ενώ παρέτεινε τη διατήρηση ενός παρτοπαράδοτου τρόπου ζωής στον οικονομικό και πολιτισμικό τομέα.

Έτσι, οι παραπάνω συνθήκες επέτρεψαν τη διατήρηση του παραδοσιακού χαρακτήρα της περιοχής, τόσο στον αφορά στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική και χρήση γης όσο και στον τρόπο ζωής και σκέψης των σπηλιών κατοίκων. Κατά συνέπεια, απόρθητες παρέμειναν, μέχρι πρότινος, οι φυσικές ομορφιές και η οικολογική ισορροπία της περιοχής, που δεν περιορίζεται μόνο στην υπαρχή προστατευομένων ειδών πτηνών, λουλουδιών και βιτάνων, αλλά και στη συμβολή του χώρου στην ευρύτερη οικολογική ισορροπία, εφ' όσον η παράκτια ζώη, αλλά και η ενδοχώρα, είναι τόποι περάσματος πλήθους αποδημητικών πουλιών, που ξεκουράζονται ή αναπαράγονται εδώ, πριν από το μεγάλο ταξίδι τους για το νευλωτικό Δέλτα.

Τη σχεδόν ειδυλλιακή αυτή εικόνα σκιάζουν ήδη οι πράγγελοι των επερχόμενων καταστροφών, που συνοικία κοφεύονται στις νέες αντιλήψεις περί αξιοποίησης –αντιλήψεις και πρακτικές που στη δεκαετία του 70 απέδειχαν πόσο λίγα αναστρέψιμα είναι οι συνέπειές τους για ολόκληρη τη βόρεια ακτή της Κρήτης. Ήδη, η εντακτικότητη της παραγωγής με χρήση μηχανικών μέσων άρωσης όχι μόνο εξαφάνισε αριθμό ήδη εντοπισμένων από το 1985 κτηρίων, αλλά άλλαξε εντελώς τη μορφή μερικών – προς το παρόν περιορισμένων σε έκταση– περιοχών. Αν το ίδιο το ανάκτορο είχε την καλή τύχη να ανασκαφεί έγκαιρα ώστε να προστατεύεται τον εαυτό του και το φυσικό του χώρο με αρχαιολογικές ζώνες, τα διάσπαρτα και μη ανεσκαμένα κτήρια της ευρύτερης περιοχής παραμένουν ακαλυπτά από νομική και ουσιαστική άποψη. Οι νέες θεματικές διατάξεις περί «ιδιωτικής πολεοδόμησης», σε συνδυασμό με την εξαγγελία κατασκευής αεροδρομίου στη Σητεία, κλιμακώνουν ήδη την αγορά εκτεταμένων περιοχών από ντόπιες και ξένες εταιρείες, με σκοπό την κατασκευή μεγάλων Ενοικοχεικών μονάδων. Μια τέτοια μονάδα, που προγραμματίζεται στην παράκτια θέση Ρούσσο Σπάτων, υποχρεωμένη να δημιουργήσει πρόσβαση από την ενδοχώρα, ήδη πλήγωσε τη διασική περιοχή των Χοιρομάντρων και απειλείσει τον Απρίλιο του 1993, το μνημονικό δρόμο του εκεί ανεσκαμένου φυλακίου. Άλλωστε, στην ίδια ζωντανή-καταφύγιο θηραμάτων, μια εκτεταμένη και ανοιχτή χρονή λυμάτων ελαιούργειον πρόσβαση, ίσως ανεπανόρθωτα, τα υπόγεια και υπέργεια νερά, και κατά συνέπεια την πανίδη της Σφάκας. Απομονωμένες περιοχές, που συνοικικά πλέον απειλούνται, όπως ο Καρούμες ο Ξηρόκαμπος, τα βοσκότοπα της Ξηροκαμπιάς και της ορεινής ενδοχώρας και άλλες, θα έχουν σύντομα την τύχη του μνημονικού λατομείου στη θέση Σκαρά – που τροφοδότησε με πρώτες μέλες τη λιμενική πόλη του Πλακακάστορυ και προσφέρει το μοναδικό παραδείγμα τεκτονικού στημένου χαραγμένου στο βράχο εξόρυξης. Τα σκόρ-

πια αυτά παραδείγματα κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου μας αναπότελτης καταστροφής, που θα επέλθει παρά τον έλεγχο που ασκεί η ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και παρά την αντίσταση που προβάλλουν οι μαχητικοί κάτοικοι της Ζάκρου, που ήδη προστατεύεται από την εκβολή του φαραγγιού των Νεκρών από παράνομες ενέργειες Εταιρείας αμυντικής.

Οι προσπάθειες αυτές, όσο συγκιντικές καν είναι, δεν είναι για θέση να περιφρουρήσουν έναν από τους τελευταίους παραδείσους της Ελλάδας, αν η πολιτεία δεν αποφασίσει να διαχωρίσει την έννοια του εκσυγχρονισμού και την ανάπτυξης από τη σύγχρονη περιάτια που νέμεται, μέσα από τα κενά και τα παραθύρα του νόμου, αυτόν τον μέχρι ξέτες ευδαιμόνια τόπο.

Σημειώσεις

1. Νικόλαος Πλάτωνος, Ζάκρος, το νέον μνημόνιον ανάκτορον, Αθήνα (1974).
2. Με εξαιρετική το άρθρο της T. Wronka, «Pour un atlas archéologique de la Crète minoenne, Sitia», BCH 58 (1959).
3. Όπως ο Γ. και Ε. Σακελλαράκη, Κ. Δαβάρας, Α. Καρέσου.
4. Η έρευνα στην περιοχή του ανακτορού Ζάκρου χρηματοδοτήθηκε από το Ινστιτούτο για την Αιγαίακη Προϊστορία (INSTAP) της Νέας Υόρκης, το οποίο θερμά ευχαριστούμε και από αυτή τη θέση.
5. «Les routes minoennes. Rapport préliminaire: Défense de la circulation ou circulation de la défense?», BCH 113 (1988), σσ. 43-45.
6. «Les routes minoennes: Le poste de Xeropámanos et le contrôle des communications», BCH 114 (1990), σσ. 43-65.
7. «Ο δρόμος στη μνημονική Κρήτη», ΣΤ. Κρητολογικό Συνέδριο, Χανιά (1990), σσ. 403-414.
8. N. Παπαδάκη, Ξηρός και Ξηρόκαμπος, έκδ. κοιν. Ζήριο, 1989, σσ. 55-66.
9. Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού - αριθμός χάρτων.
10. Ο σχολιασμός των θέσεων περιορίζεται στα βασικά χαρακτηριστικά του ευρήματος: π.χ.: κτήριο, χώρις να εξειδικεύει, όπως π.χ.: έπαυλη, βίλα κτλ., εκτός αν ο χαρακτηρισμός έχει δοθεί ηδη από τη βιβλιογραφία. Και τούτο,

όχι μόνο διότι τα κτίσματα αυτά δεν έχουν ακόμη ανασκαφέ, αλλά και γιατί –όπως φάντηκε από το πρόσφατο συνέδριο του Σούπιδου Ινστιτούτου με θέμα τις μνημειώδεις έπαυλεις– η επιλογή της ορολογίας εμπειρίχει την αρχαιολογική ερμηνεία της χρήσης και του ρόλου του κτηρίου.

Περιμένοντας τα Πρακτικά του Συνεδρίου, που θα προσφέρουν στην έρευνα μια κοινή γλώσσα, περιορίζομε στις γενικές κατηγορίες που παραθέτουμε (στήλη: Σχολιασμός).

The Archeological Landscape of a Palace. The Survey in the Area of the Minoan Palace at Zakro, Siteia

S. Chrysoulaiki - L. Vocopoulos

The palace of Zakro, the fourth Minoan palace of Crete, was discovered during the excavations conducted by Professor Nikolaos Platon from the 1960's to the 1980's. Although this palatial complex is the smallest of those already excavated, Knossos, Phaestos and Malia, its primary contribution to science is due both to its good state of preservation and to the extensive revelation of the town surrounding it. The large scale of the excavation – to be published soon by Letteris Platon – produced on the one hand a thorough and as complete as possible picture of the life and function of the palace, its relations with the town and its commercial transactions with other centers on Crete and abroad; and on the other, a series of significant indications regarding the rural economy of the palatial center and its relevant connections with the broader region in which geographically and culturally it belongs.

The area of Zakro, although it attracted quite early the interest of geographers-travellers, such as Thomas Spratt, and of the pioneers of Cretan archaeology, Lucio Mariani, Federigo Halbherr and Arthur Evans himself, had not until recently been systematically and thoroughly researched. The excavator of the palace carried out a series of rescue or trial excavations in the area (mainly graves), while other archaeologists completed the project by excavating a villa, open-air sanctuaries, and a small rural installation. In spite of all the major or minor excavations, the investigation of the broader zone of the palatial center still remains fragmentary, while the finds, regardless of their importance, cannot by themselves reconstruct a full picture of the inhabitation of the area during the successive historic periods.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

Γ.Υ.Σ.* 1:5000

A.A. ΤΟΠΟΝΥΜΙΑ

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ**

9730/4	1	Μαυρομόρι	Ορθογώνιο κτήριο και περιοχή με δύτρακα
9730/4	2	Μαυροχώρι	Ορθογώνιο κτήριο
9730/6	3	Αλεποχωριουμάν	Οικισμός
9730/6	4	Κάστελλας Καρουμάν	Οικισμός
9730/6	5	Κάστελλας Καρουμάν	Ορθογώνιο κτήριο και σπιτάλαιο-Ιερό
9730/6	6	Καρουμές	Κτήριο
9730/6	7	Καρουμές	Ορθογώνιο κτήριο, επιμήκεις τοίχοι και σπηλιά με χρη κατοίκησης λατομείο
9730/6	8	Καρουμές	Λατομείο
9730/6	9	Γηροχώρι νότια των Καρουμάν	Επιμήκεις τοίχοι και βίγλα
9730/6	10	Γηροχώρι νότια των Καρουμάν	Επιμήκεις τοίχοι και βίγλα
9730/6	11	Φαρμακάρη	Επικαρπία τοίχος
9730/5	12	Χογλακάς	Περιοχή με δύτρακα
9730/5	13	Χογλακές - Αμπελοχώρα	Μεγάλο κτήριο ψευδοίσδομης τοιχοποιίας
9730/5	14	Βούλαντη Κεφαλή (Χογλακές)	Οικισμός
9730/5	15	Χογλακές	Ορθογώνιο κτήριο, επιμήκης τοίχος, και λατομείο
9730/6	16	Χογλακές	Λατομείο
9730/6	17	Τραϊστόλας	Ιερό Κορυφής
9730/6	18	Χογλακές	Μεγάλο κτήριο ψευδοίσδομης τοιχοποιίας
9730/5	19	Στου Λυκατζή	Βίγλα
9730/5	20	Στου Λυκατζή	Ορθογώνιο κτήριο
9730/7	21	Πολλά Κλαδιά	Ορθογώνιο κτήριο και λατομείο
9730/7	22	Σκάφη	Ορθογώνιο κτήριο, επιμήκεις τοίχοι και λατομείο
9730/7	23	Βακλάς	Ορθογώνιο κτήριο
9730/7	24	Ταρβένες	Τυρκοποιήσης
9730/6	25	Καλαντά	Ιερό Κορυφής
9730/6	26	Ενεγρήτης	Οιστράκα
9730/8	27	Σκουλάριός	Ιχνη κατηρών και επιμήκεις τοίχοι
9730/7	28	Στα Φτενά	Περιοχή με δύτρακα και οιμπανούς
9730/7	29	Καστρινό Λαγγούφα Ασπρής κεφάλας	Ιχνη κατηρών
9730/7	30	Παλιόμαλος	Μεγάλο κτήριο ψευδοίσδομης τοιχοποιίας
9730/7	31	Αλεπένα	Περιοχή με δύτρακα, ρυμαϊκές θέμριες Οιστράρις
9730/7	32	Βελόποτα	Περιοχή με δύτρακα
9730/7	33	Καλή Στράτη-Βίγλα Καζάρμα	Μεγάλο κτήριο μεγαλιθικής τοιχοποιίας
9730/7	34	Παλιά Σάγηρα	Μινωική έπαυλη
9730/7	35	Τραγουπάτης	Κατεστραμμένο ορθογώνιο κτήριο και σπηλιές-Ιερά
9730/7	36	Κουκού κεφαλή	Περιοχή με δύτρακα
9730/7	37	Ανθρωποτίθιο	Απότομη οροσεπονή
9730/7	38	Ανθρωποτίθιο Μούτσουνα	Μεγάλο κτήριο μεγαλιθικής τοιχοποιίας
9730/7	39	Σχουλάτσι	Ορθογώνιο κτήριο
9730/7	40	Λικέραλο	Ιερό Κορυφής
9639/8	42	Βίγλα Σάκρου	Ορθογώνιο κτήριο
9730/7	43	Παλαικάμινα - Χάλαρβο	Οικισμός καταφύγιο
9730/7	44	Κάστελλας Λευκών	Ιχνη κατοίκησης
9740/1	45	Σωλάτα	Μεγάλο κτήριο μεγαλιθικής τοιχοποιίας
9740/1	46	Στα Παλακάρια	Τύρχη και σύνθετα
9740/1	47	Παλακάρια	Ορθογώνιο κτήριο
9740/1	48	Ασπριές Πλάκες	Λατομείο
9740/1	49	Ασπριές Πλάκες	Τόποι και δύτρακα
9740/1	50	Διυ Αγριόλι	Οικισμός-καταφύγιο, λατομείο, τείχος
9730/7	51	Μεγάλος Κάστελλας	Βίγλα
9730/7	52	Κερατιάς η Ρίζα	Ορθογώνιο κτήριο
9730/7	53	Κερατιάς η Ρίζα	Μεγαλιθικοί τοίχοι
9730/7	54	Γρόβοντας η Μάντρα	Περιοχή με δύτρακα
9730/7	55	Αστακαλάδες	Ιχνη κατοίκησης
9730/7	56	Στηλύρας το ράκι	Ορθογώνιο κτήριο
9740/1	57	Καλυβόμουρι	Ορθογώνια κτήρια
9740/1	58	Τουρκόποτλια	Διυ λατομεία
9740/2	59	Μαύρο Αιγάλι	Ορθογώνιο κτήριο, επιμήκεις τοίχοι, ταφικό σπήλαιο και ίχνη κατοίκησης
9740/1	60	Μαύρο Αιγάλι	Καταφύγιο
9740/1	61	Τοπάνια Καλαντά	Τόποι και δύτρακα
9740/1	62	Καματέρα	Ορθογώνια κτήρια, λατομείο και δρόμος
9740/1	63	Λιδόριουσκο	Περιοχή με δύτρακα
9740/1	64	Αιγιέλες	Ορθογώνια κτήριο
9740/1	65	Καραβαδιάνα	Ορθογώνια κτήριο
9740/1	66	Ρηγγάρι	Ορθογώνια κτήρια, επιμήκεις τοίχοι και βίγλα
9740/1	67	Καρά Ελάνι	Λατομείο και ίχνη κατοίκησης
9740/1	68	Φαραγγούνι	Ορθογώνιο κτήριο, επιμήκεις τοίχοι και λατομείο
9740/1	69	Περιουλή το κεφάλι	Ιχνη κατοίκησης
9740/1	70	Μελέρα	Μεγάλο κτήριο ψευδοίσδομης τοιχοποιίας
9740/1	71	Φραμπένα Λάκκος	Ιχνη κατοίκησης
9740/1	72	Λιμνολάκος	Ιχνη κατοίκησης
9740/1	73	Κόκκινο Φρούδι	Ορθογώνια κτήριο
9740/1	74	Σαράκα	Ορθογώνια κτήρια, επιμήκεις τοίχοι και βίγλα
9740/1	75	Σαράκα	Μικρό ορθογώνιο κτήριο
9740/1	76	Καραβούσουρι	Ιερός τοίχος
9740/1	77	Βουλούδες	Μικρό ορθογώνιο κτήριο
9740/1	78	Γολιφή	Ορθογώνιο κτήριο
9649/2	79	Αδραμπιά - Σκουρόυς	Τόποι και δύτρακα
9740/1	80	Πολλά Δεντρά	Περιοχή με δύτρακα και οιμπανούς
9740/1	81	Σχονικούρελα	Ορθογώνια κτήρια
9740/3	82	Δαλάκας	Ιχνη κατηρών
9740/3	83	Χαρούμενορες	Ορθογώνιο κτήριο, επιμήκεις τοίχοι και λατομείο
9740/3	84	Μαγανάρου Πόρος	Οδογέφυρα
9740/1	85	Καλή Κερατή	Λατομείο και ίχνη κατοίκησης
9740/1	86	Σπην Καβά	Ιχνη κατοίκησης
9740/3	87	Καπού Ποτάμι	Τόποι
9740/3	88	Κατσουνάκι	Ορθογώνιο κτήριο και οικισμός
9740/5	89	Ψηλή Άμμος	Λατομείο
		Φαρμακόκεφαλο	Ελληνιστική πόλη (Αμπελος)